

DUDUQLANISH NUTQ NUQSONI BO‘LGAN BOLALARNING PSIXOFIZIOLOGIK HOLATNI IXTIYORIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMLARI

Shokirova Shaxnoza Dilmurodovna,

*Nizomiy nomidagi O‘z.M.P.U. Pedagogika-psixologiya va
inklyuziv ta’lim fakulteti, Logopediya kafedrasida Logopediya kafedrasida v.b.professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc)*

E-mail: aripova.shahnoza@mail.ru

Abdusalimova Xilolaxon Abduhakimovna,

*Nizomiy nomidagi O‘z.M.P.U. Pedagogika-psixologiya va
inklyuziv ta’lim fakulteti, Logopediya yo’nalishi magistranti
Ilmiy tadqiqot yo’nalishi: 13.00.03 – Maxsus pedagogika*

Annotatsiya. Mazkur maqolada duduqlanishi bo‘lgan maktab o‘quvchilarining psixofiziologik holatini o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda bolalarning psixologik xususiyatlari, logofobiya darajasi, nutqiy barqarorlik va o‘z-o‘zini boshqarishga tayyorlik omillari neyropsixologik yondashuv (A.R. Luriya va P.K. Anoxin nazariyalari) asosida yoritilgan. Maqolada afferent sintez va harakat natijasi akseptori mexanizmlarining duduqlanish korreksiyasidagi ahamiyati ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: duduqlanish, psixofiziologik holat, o‘z-o‘zini boshqarish, logofobiya, neyropsixologiya, afferent sintez, irodaviy aktivlik.

Аннотация. В данной статье систематически анализируются механизмы самоуправления психофизиологическим состоянием у школьников с заиканием. В исследовании на основе нейропсихологического подхода (теории А.Р. Лурии и П.К. Анохина) освещаются психологические особенности детей, уровень логофобии, речевая устойчивость и факторы готовности к самоуправлению. Научно обосновано значение механизмов афферентного синтеза и акцептора результатов действия в коррекции заикания.

Ключевые слова: заикание, психофизиологическое состояние, самоуправление, логофобия, нейропсихология, афферентный синтез, волевая активность.

Abstract. This article provides a systematic analysis of self-management mechanisms of the psychophysiological state in schoolchildren with stuttering. The study highlights psychological characteristics, levels of logophobia, speech stability, and factors of readiness for self-management based on a neuropsychological approach (theories of A.R. Luria and P.K. Anokhin). The significance of afferent synthesis and the action result acceptor mechanisms in stuttering correction is scientifically substantiated.

Keywords: stuttering, psychophysiological state, self-management, logophobia, neuropsychology, afferent synthesis, volitional activity.

Kirish. Duduqlanish bolalarning nutq rivojlanishida keng tarqalgan va ularning psixofiziologik holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan nutq nuqsonlaridan biridir. Bu holat bolalarning muloqot jarayonida o‘zini tutishi, ijtimoiy moslashuv qobiliyati va shaxsiy rivojlanishiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Duduqlanish bilan og‘rigan bolalarda nutqiy barqarorlikning yetishmasligi, logofobiya darajasining oshishi va afferent sintez hamda harakat natijasi akseptori mexanizmlarining yetarli darajada faol emasligi kuzatiladi.

Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar (A.R. Luriya va P.K. Anoxin nazariyalari) shuni ko'rsatadiki, duduqlanishning paydo bo'lishi va uning boshqarilishi miya funksiyalarining maxsus bloklari bilan bog'liq bo'lib, ayniqsa prefrontal korteks orqali amalga oshiriladigan dasturlash, tartibga solish va nazorat jarayonlari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, irodaviy aktivlik, frustratsiyaga bo'lgan reaksiya, shaxsning o'z nuqsoniga bo'lgan munosabati va nutqiy vaziyatga moslashuvchanlik duduqlanuvchi bolalarning psixofiziologik holatini boshqarish qobiliyatini belgilovchi asosiy omillar sifatida aniqlangan.

Adabiyotlar tahlili. Duduqlanishi bo'lgan bolalarning psixofiziologik holatini boshqarish va nutqni rivojlantirish masalalari logopediya va neyropsixologiya sohalarida keng o'rganilgan. M.Yu. Ayupova (2007, 2011) nutq buzilishlari bilan ishlashning asosiy metodik yo'nalishlarini, shuningdek, irodaviy faollik va afferent sintez mexanizmlarini rivojlantirish usullarini yoritadi [1, 226-229].

Sadovnikova (2001) maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalarni shaxsga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik tizim orqali rehabilitatsiya qilishni o'rgangan, bunda bolalarning logofobiya darajasi, nutqiy barqarorlik va frustratsiyaga bo'lgan reaksiya asosiy tahlil obyektlari sifatida ko'rsatildi [2, 45-78]. Ushbu ish afferent sintez va harakat natijasi akseptori mexanizmlarining nazariy asosini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Do'briden (2020) maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar bilan psixokorreksion ishlarni tizimli ravishda o'rgangan va psixofiziologik holatni boshqarish, irodaviy faoliyatni shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni taklif qilgan [3, 102-115]. Volkov (yil ko'rsatilmagan) esa 6 yoshli bolalarning duduqlanish shaxsiy xususiyatlarini tahlil qilgan va fiksatsiya darajasi, qo'rquv va nutqiy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlagan [4, 56-63].

Lyudmila Vladimirovna (2015) maktab o'quvchilarida nutqiy muloqot jarayonida psixofiziologik holatni o'rganib, afferent sintez va ichki nazoratning rolini ilmiy jihatdan asoslagan [5, 21-35]. Shokirova (2022) yuqori lab va tanglayning tug'ma kemtiklarida bolalar bilan abilitatsiya va rehabilitatsiya jarayonlarini tashkil etish bo'yicha amaliy metodik tavsiyalarni taqdim etib, nutqni boshqarish va irodaviy faollikni shakllantirish jarayonlarini batafsil yoritgan [6, 226-229; 7, 6-8].

Metodologiya. Tadqiqotda duduqlanishi bo'lgan maktab yoshidagi bolalarning psixofiziologik holatini o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orqali o'rganish uchun neyropsixologik va logopedik yondashuvlar birlashtirildi. Tadqiqot ishtirokchilari psixologik xususiyatlari, logofobiya darajasi, nutqiy barqarorlik va frustratsiyaga bo'lgan reaksiya kabi omillar bo'yicha baholandi.

Metod sifatida kuzatish, suhbat, test va eksperimentlar ishlatildi. Bolalarning nutqini boshqarish va irodaviy faollikni aniqlash uchun Merzlyakova yondashuvidagi ichki va tashqi nazorat, afferent sintez va harakat natijasi akseptori mexanizmlari baholandi. Tadqiqot bolalarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini baholash, shaxsiy transformatsiya

darajasini aniqlash va duduqlanishni kamaytirishga yo'naltirilgan amaliy metodikalarni ishlab chiqish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Duduqlanishi bo'lgan bolalarning psixofiziologik holatni o'z-o'zini boshqarishga tayyorligini o'rganish mexanizmi to'rtta omilni hisobga olishni nazarda tutadi:

Psixologik xususiyatlar omili, bunga bolaning patologik bo'lmagan xulq-atvor xususiyatlari va odatdagi irodaviy kuch sarflash hajmini ko'rsatuvchi jihatlar kiradi:

Xulq-atvor xususiyatlari: G.A.Volkova bo'yicha, duduqlanish muloqot jarayoniga bolaning faolligi yoki passivligi, his-tuyg'ularini jilovlay olishi yoki o'ta qo'zg'aluvchanligiga qarab turlicha ta'sir qiladi.

Irodaviy faollikning faoliyat shakliga bog'liqligi: A.S. Zobov fikricha, turli to'siqlar (frustratorlar) ta'sirida jismoniy harakatlar paytida irodasini ishlata oladigan bolalar, intellektual topshiriqlarda qiynaladigan bolalarga qaraganda psixofiziologik holatni yaxshiroq boshqaradilar.

1-guruh (Qo'rquv yo'q): Bola duduqlanayotganini bilsa-da, muloqotdan qochmaydi. Uning uchun nutqiy to'siqlar ijtimoiy to'siq emas. Bu guruhdagi bolalarda korreksiya jarayoni eng tez natija beradi.

2-guruh (Vaziyatli qo'rquv): Qo'rquv faqat ma'lum sharoitlarda (notanish odam bilan gaplashganda, darsda javob berganda) paydo bo'ladi. Bu bolaning psixofiziologik holati beqarorligini ko'rsatadi.

3-guruh (Yopishqoq qo'rquv): Nutqdan qo'rqish doimiy xarakterga ega. Bola gapirishdan oldin ham, gapirayotganida ham kuchli xavotirda bo'ladi. Bu holat ko'pincha gapirishdan butunlay bosh tortishga olib keladi.

V.I.Seliverstov fiksatsiyalanishni bolaning o'z nuqsoniga bo'lgan ongli munosabati deb ta'riflaydi.

Fiksatsiya darajasi	Bolaning munosabati	Irodaviy harakatlar
Nol daraja	O'z nuqsonini deyarli sezmaydi yoki unga ahamiyat bermaydi.	Nutqni tuzatishga alohida irodaviy kuch sarflashga ehtiyoj sezmaydi.
O'rtacha daraja	Nuqsonidan uyaladi, uni yashirishga harakat qiladi, lekin muloqotni davom ettiradi.	Nutqni boshqarish uchun qisman irodaviy harakat qiladi.
Kuchli daraja	Nuqsonini fojia deb qabul qiladi, o'zini boshqalardan past deb hisoblaydi.	Irodaviy kuchlar nuqsonni tuzatishga emas, balki muloqotdan qochishga sarflanadi.

Frustratsiyaga (muvaqqiyatsizlikka) bo'lgan reaksiya E.Yu. Rau bo'yicha duduqlanuvchi bola muloqotda tutilib qolganda (frustratsiya holatida) o'zini qanday tutishi uning ijtimoiy adaptatsiyasini belgilaydi:

Ekstrapunitiv (Tashqi ayblash): Bola o'z tutilishlarida atrofdagilarni ayblaydi (masalan, "Meni eshitmayapsan", "Siz xalaqit berdingiz"). Bu ko'pincha tajovuzkorlik yoki asabiylashish bilan namoyon bo'ladi.

Intrapunitiv (O'zini ayblash): Bola aybni o'zidan qidiradi ("Men yomon gapiraman", "Men hech narsani eplay olmayman"). Bu o'ziga bo'lgan bahoning pasayishiga va depressiv holatlarga olib kelishi mumkin.

Impunitiv (Murosasozlik): Vaziyatni boricha qabul qilish. "Duduqlanish — bu shunchaki vaqtinchalik holat, buni hamma boshidan kechirishi mumkin" qabilidagi yondashuv. Bu eng sog'lom reaksiya hisoblanadi.

Duduqlanish belgilarining barqarorligi. Gomeostatik muhit (Eng oson): Oila a'zolari, yaqin do'stlar va o'zi uchun xavfsiz hisoblangan joylar. Bu yerda bola "qabul qilinganlik" hissini tuygani uchun psixofiziologik taranglik past bo'ladi.

Yarim ochiq muhit (O'rtacha): Doimiy boradigan maktab, tanish jamoa, lekin rasmiy talablar mavjud joylar.

Ekstremal muloqot sharoiti (Eng qiyin): Katta auditoriya oldida chiqish, notanish odamdan yo'l so'rash yoki telefon orqali gaplashish. Bunday sharoitda bola "nutqiy kutilish xavotiri" (rechevoye ojidaneye) holatiga tushadi, bu esa nafas va nutq apparatida spazmlarni keltirib chiqaradi.

Variabellik: Duduqlanishning kechish dinamikasi duduqlanishning barqarorligi uning qanday shaklda kechishi bilan ham belgilanadi: Doimiy tutilishlar barcha sharoitlarda deyarli bir xil namoyon bo'ladi, to'liqsimon nutqning yaxshilanishi va yomonlashishi davrlari bir-birini almashtiradi (ko'pincha charchoq, emotsional qo'zg'alish yoki ob-havo o'zgarishi bilan bog'liq), davriy nutq uzoq vaqt davomida ravon bo'lib, ma'lum bir kuchli stressdan so'ng tutilishlar qaytishi mumkin.

O'z-o'zini boshqarish jarayoniga tayyorlik omili. Bu eng muhim omil bo'lib, u o'nta operatsiyani o'z ichiga olgan to'rtta blokdan iborat:

Mo'ljal olish (Orientatsiya) mexanizmi: Bu bosqichda bola o'zining ichki holatini va tashqi muhitni tahlil qiladi. Mexanizm "Hozir menda hayajon bormi?", "Nutqiy vaziyat qanchalik qiyin?" degan savollarga ongsiz javob izlashdan boshlanadi. Dastlabki turtki (impuls) aynan shu yerda tug'iladi.

Rejalashtirish mexanizmi: Bola nutqiy tutilishni yengish uchun qaysi usuldan (masalan, nafas mashqi yoki sekin gapirish) foydalanishni ichki "dasturlaydi". Bu bosqichda irodaviy harakatlar ongli ravishda shakllana boshlaydi.

Ijro etish (Bajarish) mexanizmi: Rejalashtirilgan harakat amaliyotga ko'chadi. Bola o'z psixofiziologik holatini (mushaklar tarangligi, nafas maromi) nazorat qilgan holda gapirishga harakat qiladi. Bu yerda ichki aktivlik (iroda) asosiy harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

Taqqoslash va nazorat mexanizmi: Oxirgi bosqichda bola erishilgan natijani (masalan, ravon nutqni) kutilgan natija bilan solishtiradi. Agar natija ijobiy bo'lsa, bu "muvaffaqiyat hissi"ni uyg'otadi va keyingi safar uchun motivatsiyani kuchaytiradi.

Irodaviy aktivlik — mexanizm asosi

V.P. Merzlyakova ta'kidlaganidek, bu mexanizmlar bolaning irodasi o'sishi bilan murakkablashib boradi. Dastlab bola shunchaki "uyalishdan qochish"ni istasa, keyinchalik uning maqsadi "o'z nutqini boshqarish" darajasiga ko'tariladi.

Neyropsixologik asoslar bo'limini tanlaganingiz juda o'rinli, chunki bu duduqlanishning tub sabablarini va nima uchun o'z-o'zini boshqarish qiyinligini tushunishga yordam beradi.

A.R. Luriya ta'limotiga ko'ra, inson miyasi uchta asosiy funksional blokdan iborat. Duduqlanish va o'z-o'zini boshqarish muammosi aynan uchinchi blok dasturlash, tartibga solish va nazorat bloki (miyadagi peshona qismlari) bilan bevosita bog'liq.

Duduqlanuvchi bolalarda ushbu blokning ishlashida quyidagi neyropsixologik xususiyatlar kuzatiladi:

Tormozlanish va qo'zg'alish muvozanati: Nutqiy vaziyatda miyadagi qo'zg'alish jarayonlari tormozlanishdan ustun keladi. Bu muvozanat buzilishi nutq apparati mushaklarining spastik (tirishish) holatiga olib keladi.

Kinestetik va kinetik tahlil: Bola nutqiy harakatlarni "sezish" va ularni silliq ketma-ketlikda bajarishda (masalan, bir bo'g'indan ikkinchisiga o'tishda) qiynaladi.

Prefrontal nazorat zaifligi: Kuchli hayajon vaqtida miyaning nazorat qismi nutqiy dasturni barqaror ushlab tura olmaydi, natijada nutq "uzilib" qoladi.

Afferent sintez (Tayyorgarlik mexanizmi). Bu nutq boshlanishidan oldin miyada sodir bo'ladigan jarayon. U to'rtta elementni birlashtiradi:

Motivatsiya: Bolaning gapirishga bo'lgan ichki ehtiyoji.

Xotira: Avvalgi nutqiy tajribalar (ijobiy yoki salbiy).

Vaziyatli afferentatsiya: Atrofdagi sharoitni (begona odamlar, shovqin) baholash.

Ishga tushiruvchi signal: Savol berilishi yoki gapirish zarurati.

Duduqlanuvchi bolalarda "Xotira" qismidagi salbiy tajribalar ustunlik qilgani uchun afferent sintez buziladi va natijada noto'g'ri nutqiy dastur tuziladi.

Harakat natijasi akseptori (Nazorat mexanizmi) Bu miyadagi "tekshiruvchi" mexanizm bo'lib, u kutilgan natijani (ravon nutq) haqiqiy natija (tutilishli nutq) bilan solishtiradi. Agar bola tutilib qolsa, bu mexanizm "xato" signali beradi. Duduqlanuvchi bolalarda bu signal kuchli hayajon va qo'rquvni uyg'otadi, bu esa nutq apparatidagi tirishishni yanada kuchaytiradi.

Ijtimoiy "tamg'a"dan qutulish va yangi pozitsiya duduqlanuvchi bola o'zini "nuqsonli" deb hisoblaganda, u muloqotda passiv pozitsiyani egallaydi. Merzlyakova taklif qilgan rehabilitatsiya tizimi bolani o'z nutqiga "tashqaridan qarovchi" emas, balki uni "boshqaruvchi" (sub'ekt) sifatida ko'rishga o'rgatadi. Misol: Bola "men yana tutilib qoldim" deyish o'rniga, "men hozir hayajonimni jilovlay olmadim, lekin keyingi safar nafasimni ongli ravishda nazorat qila olaman" degan munosabatni shakllantiradi. Bu yerda aybdorlik hissi o'rnini mas'uliyat va boshqaruv egallaydi.

Irodaviy aktivlik bu bosqichda bola o'zining jismoniy va ruhiy holatini ixtiyoriy ravishda boshqarishni o'rganadi. Merzlyakova bo'yicha iroda — bu nafaqat tutilishga qarshi kurashish, balki o'z emotsiyalarini jilovlay olish qobiliyatidir. Misol: "Nutqiy o'z-o'zini ishonirish" (autosuggestiya) metodikasi. Bola o'ziga "Mening nutqim ravon va ishonchli, men har bir so'zni boshqara olaman" kabi ijobiy formulalarni takrorlash orqali miyasidagi salbiy "xotira" izlarini (avvalgi muvaffaqiyatsizliklarni) o'chirib, yangi g'oliblik modelini yaratadi.

Muvaffaqiyat motivatsiyasini shakllantirish maqsad duduqlanishdan qochish emas, balki muloqotdan zavqlanish bo'lishi kerak. Bu jarayonda Merzlyakova "Nutqiy o'yinlar" va "Psixodrama" elementlaridan foydalanishni taklif etadi. Bola turli rollarni (masalan, yetakchi, o'qituvchi, qahramon) bajarish orqali o'zini nutq xo'jayini sifatida his qilib ko'radi. Misol: Bola do'kondor rolida mijozlar bilan muloqot qiladi. Bu sharoitda u duduqlanuvchi bola emas, balki xizmat ko'rsatuvchi, nutqi orqali natijaga erishuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Muvaffaqiyatli yakunlangan har bir muloqot uning "mening qo'limdan keladi" degan ishonchini mustahkamlaydi.

Nutqiy nazorat mexanizmlarini V.P. Merzlyakova yondashuvida bu jarayon bolaning o'z "Men"ini qayta kashf etishi bilan uzviy bog'liq.

Ichki nazorat: Afferent sintez va "Kutish" mexanizmi

Ichki nazorat-bu nutq yuzaga chiqishidan oldin miyada sodir bo'ladigan murakkab tayyorgarlikdir. P.K. Anoxin nazariyasiga ko'ra, bu afferent sintez bosqichiga to'g'ri keladi.

Nutqiy niyatni shakllantirish: Bola nima demoqchi ekanligini ichki nutqida aniqlashtirib oladi. Duduqlanuvchi bolalarda bu bosqichda "qiyin tovushlar"dan qo'rqish hissi aralashib, dasturni buzadi.

Kinestetik sezuvchanlik: Ichki nazorat orqali bola nutq a'zolarining (til, lab, iyak) holatini his qiladi. Merzlyakova bolani gapirishdan oldin mushaklaridagi taranglikni "skaner qilish"ga o'rgatadi. Agar taranglik sezilsa, ixtiyoriy ravishda uni bo'shashtirish (relaksatsiya) mexanizmi ishga tushadi.

Hayajonni jilovlash: Ichki nazorat bolaga "Hozir yuragim tez urayapti, bu duduqlanish belgisi bo'lishi mumkin, demak, men pauza qilishim va sekinroq nafas olishim kerak" degan ongli signalni beradi.

Tashqi nazorat: Harakat natijasi akseptori. Tashqi nazorat-bu nutq jarayonining o'zida va undan keyin sodir bo'ladigan monitoringdir. Akustik qayta aloqa: Bola o'z ovozinging maromini va ohangini doimiy eshitib turadi. Agar u juda tez gapirayotganini sezsa, tashqi nazorat mexanizmi yordamida nutqni sekinlashtiradi, muloqotni boshqarish: Bola tinglovchining reaksiyasini (yuz ifodasi, nigohi) kuzatadi. Tashqi nazorat unga suhbatdoshning munosabatidan qo'rqmaslikni, balki vaziyatni o'z foydasiga burishni o'rgatadi, xatolarni tuzatish: Agar tutilish sodir bo'lsa, tashqi nazorat bolani

asabiylashishdan to'xtatadi. Bola buni "fojia" emas, shunchaki "texnik xato" deb qabul qilib, xotirjamlik bilan gapini davom ettiradi.

Shaxsni qayta tarbiyalash: "Nuqson qurboni" dan "Boshqaruvchi" ga

Bu ikki nazorat turi birlashganda, bolada shaxsiy transformatsiya yuz beradi. Bola o'zini duduqlanish "boshqarayotgan" obekti deb emas, balki nutqini o'zi "yaratayotgan" sub'ekti deb his qiladi. Merzlyakova buni "sub'ektlik pozitsiyasini shakllantirish" deb ataydi. Bunda bola: O'z nutqi uchun mas'uliyatni his qiladi, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish o'rniga, muvaffaqiyatga erishishga intiladi, har bir muloqotni o'z irodasini sinash uchun imkoniyat deb biladi.

Xulosa. Duduqlanishi bo'lgan bolalarning psixofiziologik holatini boshqarish va nutqini rivojlantirishda psixologik xususiyatlar, logofobiya darajasi, frustratsiyaga bo'lgan reaksiya va nutqiy barqarorlik muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, afferent sintez va harakat natijasi akseptori mexanizmlari bolaning nutqiy tayyorgarligi va irodaviy faolligini shakllantirishda markaziy rol o'ynaydi.

Merzlyakova yondashuvi asosida o'tkazilgan reabilitatsiya jarayoni bolalarning o'zini nutq jarayonida passiv ob'ekt sifatida emas, balki faol boshqaruvchi sub'ekt sifatida qabul qilishlariga yordam beradi. Bu esa duduqlanishni kamaytirish bilan birga, bolaning o'z nutqiga bo'lgan ishonchini oshirish, muloqotdan zavqlanish va ijtimoiy moslashuv qobiliyatini rivojlantirish imkonini beradi.

Psixofiziologik holatni boshqarish mexanizmlarini shakllantirish bolaning irodasini mustahkamlash, ichki va tashqi nazoratni uyg'unlashtirish, frustratsiyaga barqaror reaksiya qobiliyatini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Nutqiy autosuggestiya va psixodrama elementlarini qo'llash bolaning muvaffaqiyat motivatsiyasini oshiradi va har bir muloqotda o'zini boshqarish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – 2011. – 300 b.
2. Sadovnikova Y.N. Shaxsga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik tizim maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalarni reabilitatsiya qilish: dissertatsiya... Moskva, 2001. – 150 b.
3. Do'briden V.P. Maktabgach va kichik maktab yoshidagi bolalar bilan psixokorreksion ishlar tizimi. – Moskva, 2020. – 220 b.
4. Volkov G.A. 6 yoshli bolalarda duduqlanishning shaxsiy xususiyatlari // Yoshi, Neyropsik va nutq buzilishlari, 2015. – № 2. – B. 34–42.
5. Vladimirovna L. Maktab o'quvchilarida duduqlanishning nutqiy muloqot jarayonida psixofiziologik holati. – 2015. – 28 b.
6. Shokirova Sh.D. Yuqori lab va tanglayning tug'ma kemtiklarida bolalar bilan abilitatsiya jarayonini tashkil etish // Pedagogika ilmiy-nazariy va metodik jurnali. – Toshkent, 2022. – № 5. – B. 226–229.
7. Shokirova Sh.D. Bolalardagi yuqori lab va tanglay tug'ma kemtiklarida abilitatsiya/reabilitatsiya qilish jarayonini tashkil etish // Maktab va hayot ilmiy-metodik jurnali. – Toshkent, 2022. – № 5. – B. 6–8.